

Рк Ш23 (4Укр)

К 60

21291

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Ц.23/49/к.60 Инв. № 2670041

Автор Гвоцесса Р.

Назва Формули закінчення
в українських народних думах...

Місце, рік видання Б.в.г.

Кіл-ть стор. с. 29-67.

-"- окр. листів _____

-"- Ілюстрацій _____

-"- карт _____

-"- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Львівград.

Примітка:
18 п

Автор

1123 (4346)
260

Вшанованому Товаришеві
Віктору П. Теслову

сердечним привітом передає
18. VII. 39.

Ф. Колеса

Формули закінчення в українських народніх думах у зв'язку з питанням про наверствування дум.

Написав Філарет Колеса.

1. ІМПРОВІЗАЦІЙНИЙ СТИЛЬ ДУМ.

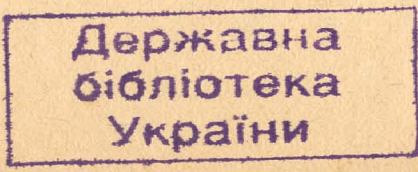
Збирацькі й дослідчі праці над українськими народніми думами до початку 1890-х років завершує знаменита студія П. Житецького „Мысли о народных малорусских думах“ 1893 з прилогою найдавнішої збірки 13 дум, що повстала мабуть небавом після 1808 р. У згаданій праці Житецький вперше обняв цілість думової творчости, видвигаючи цілий комплекс питаннів, що торкаються ідейного підкладу, мотивів, змісту і форми дум, їх відношення до літератури і творів усної словесности, їх походження і традиції в замкненому крузі професійних співців. Книга Житецького викликала цілий ряд рецензій і відзивів, дала привід до оживленої наукової дискусії, що запліднювала критичну думку, а шукаючи за вирішенням на поставлені Житецьким питання по часті продовжується ще й досі.

І хоча від появи „Мыслей“ минуло вже 40 літ і досліди над думами поступили значно вперед, особливо від того часу, коли нові записи дум із мелодіями, зроблені при допомозі фонографу, дозволили зовсім докладно означити їх речитативну форму та відмежувати їх від форми строфових пісень—все ж таки в питаннях про початки думового епосу, його творців і носіїв остається й досі чимало нероз'яснених сторінок не тільки через недостачу давніх записів дум¹⁾ та історичних свідоцтв, але також через великі, досі незаповнені прогалини в порівняних дослідах над думовими темами і поетичним стилем дум.

В останніх роках відізналися дуже поважні голоси в обороні твердження Житецького, що думи є напів—книжними творами.

¹⁾ Зперед XIX в. маємо досі тільки один текст,—думу про герць козака з татаринном, знайдену М. Возняком у збірнику Кондрацького з кінця XVII в.

Рк 2670041 зт

Катерина Грушевська у вступі до академічного видання „Українських народніх дум“ I—II, 1927—1931, говорить про становище дум „на півдорозі“ межі усною словесністю й літературою, а акад. В. Перетц в рецензії на нашу працю „Про генезу укр. народ. дум“¹⁾ (Записки НТШ. 1920—1921, т. 130—132 і окремо) та на перший том згаданої праці К. Грушевської²⁾ підтверджує дуже рішучо погляди П. Житецького на книжні підоснови дум.

Одначе до давніх аргументів Житецького не додається в сих міркуваннях нічого нового для піддержання його головної тези.

Тимчасом новіші досліди над мотивами й особливо над музичною й віршовою формою дум значно ослаблюють давні позиції Житецького. Показується, що думи тільки повніше розвинули ту саму форму мелодичного речитатива, якою визначаються похоронні голосіння на всьому просторі українських земель: для дум і голосінь характеристична форма нерівномірних віршів, що сполучуються найчастіше на основі риторичної рими й паралелізму у більші й менші групи—тиради, без повторювання якої-небудь ритмічної схеми; такій свобідній віршовій будові відповідають речитативні мелодії, що пливуть дробленим ритмом співаної декламації та не укладаються в музичні такти. Отже мелодії дум живо нагадують голосіння. Також із боку текстуального старші думи виявляють близьке споріднення із голосіннями у цілому ряді поетичних образів. Високо розвиненим поетичним висловом, а подекуди й мотивами в'яжуться думи, особливо, старші (про боротьбу з турками й татарами) не тільки з голосіннями, але також із старинними народніми піснями. Усе те показує ясно над усякий сумнів, що думи є творами усної народньої словесности і що ніяк не можна виривати їх із того природного органічного зв'язку³⁾.

В питаннях про походження й споріднення творів епічної поезії у різних народів порівняння епічних стилів має безперечно першорядне значіння, часами навіть більше, ніж доведена спільність тем і мотивів. „Історія стилю,—як каже проф. Геземан — є в значній часті історією самої ж епіки“ (Gerhard Gesemann: „Kompositionsschema und heroisch—epische Stilisierung“. Studien zur slavischen Volksepik. I. 1926, 83). Отже коли річ іде про походження козацького епоса й його зв'язки з творами укр. народньої поезії з однієї сторони та можливість літературних впливів

¹⁾ „Україна“ 1925, I—II.

²⁾ Етнографічний Вісник 1928, VII, 73—132.

³⁾ Ф. Колесса: „Мелодії укр. нар. дум.“ Матеріали до укр. етнології XIII—XIV, 1910—1913. Той сам „Про генезу укр. нар. дум“.

з другої — то найцінніші вказівки в цьому напрямку можуть нам дати досліди над поетичним стилем дум. На жаль ця сторінка думового епосу поза принагідними поміченнями (розкритими в працях Житецького, Сумцова, Ф. Колесси й ін.) остає й досі за мало дослідженою.

Не маючи змоги трактувати це питання в цілій його ширині, торкнемося в нашому нарисі бодай однієї його частини, розглядаючи постійні формули закінчення в думах.

*

В народній поезії, витвореній без допомоги письма й удержуваній виключно тільки усним переказом, отвиряється широке поле для імпровізації: це торкається особливо довших епічних пісень, що начислюють десятки, ба й цілі сотні віршів (—такі зразки стрічаються й серед укр. народних дум).

В усній традиції живуть вони в пливкому стані безнастанної флюктуації. Імпровізація має тим більше значіння в укр. народ. думах, бо їх ніколи не можна вивчити дослівно через те, що вони визначаються свобідною змінливою формою вірша й рецитативної мелодії, якою думи відрізняються від строфових пісень.

Коли Оп. Сластьон, записуючи думи від Мих. Кравченка, запитав, чому то він у своїй рецитації вносить іноді нові слова, звороти, ба навіть цілі вірші, яких давніше не співав, кобзар відповів повчаючим тоном: „Е—то вже всякий так, се ж не пісня. Як підійде, знаєте: іноді коротко, а іноді й довше буде... То вже всякий так: те забуде, друге вигада, або й од иншого згадає щонебудь. То вже у пісні друге діло, а то ж таки!“¹⁾

Відповідно до настрою й аудиторії кобзар трактує дану тему ширше або коротше, додає або пропускає вірші, переставляє й змінює вислови. Повторюючи навіть у короткому часі раз переспівану думу, допускає вже деякі відхилення від попереднього тексту, значить, дає новий його варіант. (Це показують фонографічні записи дум у нашому вище згаданому виданні „Мелодії у. н. дум“.)

Ще більші різниці помічаються в думах одного ж співця, записаних у довших відступах часу (нпр. у записах О. Сластьона від М. Кравченка з 1902 р.—в порівнянні із нашими фонографічними знімками від того ж кобзаря з 1909 р.; в записах М. Мартиновича і В. Горленка від кобзаря Крюковського, і ін.), Отже ні-

¹⁾ А. Г. Сластьон. „Кобзарь Михайло Кравченко и его думы“. Відбитка з „Киевс. Старины“ 1902, стр. 13.

чого дивного, що дума, записана від різних співців, та ще до того в віддалених від себе околицях, виявляє дуже часто зовсім відмінні оформлення, навіть окремі редакції.

Подібні спостереження зробив також проф. М. Мурко при фонографуванні сербських юнацьких пісень; пісні, які ми знаємо із друкованих видань—каже він—лиш один одинокий раз були так заспівані чи подиктовані, як їх записано; усе те лиш одно-разові моментанні знимки (Momentaufnahmen), бо народній співець за кожним разом творить на ново свою пісню.¹⁾

В думах оця змінчивість ще сильніше відбивається на їх музичній формі, як це стверджено на підставі наших фонографічних записів. — Усе те показує, яку дуже важну роль грає імпровізація в традиції народнього епосу.

Імпровізаційний стиль вироблює свою окрему техніку, яка дуже виразно позначається на епічних творах, записаних із усного переказу і сильно відрізняє їх від творів, складаних при допомозі письма²⁾: вона спирається головно на устійненіх схемах епічного оповідання, епічних повтореннях і традиційних формулах епічного стилю. Спинимось на останніх.

В найстаршій стадії епічної поезії співець-рапсодист, за словами знаменитого дослідника народньої поезії John—a Meier—a, не знає готових пісень, тільки їх теми й типові частини (der Sänger kennt keine Lieder, sondern nur Stoffe und typische Teile, keine fertigen Lieder³⁾) та він розпоряжає

¹⁾ M. Murko: Bericht über phonographische Aufnahmen epischer, meist mohammedanischer Volkslieder im nordwestlichen Bosnien im Sommer 1912. Wien 1912, с. 4—5. Той сам: Bericht über phonographische Aufnahmen epischer Volkslieder im mittleren Bosnien und in der Herzegowina im Sommer 1913. Wien 1915, с. 12. Коли М. спитав співця, чому він змінює слова в пісні, цей відповів: пісня не є з книжки; коли пісня увійде в книжку, тоді стане незмінною.

D. Comperetti, розглядаючи фінські епічні руни, завважує влучно, що цілість усіх зібраних досі рун, разом із їхніми нечисленими варіантами, представляється нам як рухома маса віршів, поетичних думок, поетично-фантастичних образів, що знаходяться в стані постійної змінчивости, перетворювання й новотворення, однак завжди зберігають типову форму рунового вірша 4+4. Der Kalewala und die traditionelle Poesie der Finnen. Historisch Kritische Studie über den Ursprung der grossen nationalen Epopäen. Halle, 1892.

²⁾ Це показує Milmon Parry в своїй найновішій студії над стилем Гомерових поем „Studies in the Epic Technic of Oral Verse making. I. Homer and Homeric Style, 1930, — яку знаємо, на жаль, тільки з рецензії Б. Риби, заміщеної в „Slavi—i“ 1931, з. VI, с. 847-9.

³⁾ John Meier: Werden und Leben des Volksepos. Halle 1009, 14.

великим засобом епічних висловів, епітетів, символів, порівнянь, образів, взагалі — постійних формул для зображення подій, осіб, предметів, природи і різних ситуацій: усе те складається на багатство даного епічного стилю, що являється витвором цілих генерацій народніх співців.

Володіння засобами епічного стилю—це найважливіша основа знання й уміння співця-імпрровізатора, його взірць, матеріял, і разом спосіб при власному творенні.

Свої помічення спирає John Meier на великому числі прикладів епічної поезії різних народів; між іншим покликується на в.-руські билини (с. 15), у яких Гільфердінг¹⁾ розрізняє також постійні типові місця і такі, що не повторюються. Типові місця уважає Маєр за найдавніші частини пісень, які найменше підлягали змінам; через їх вплетення у пісні новішого складу виходять часами навіть суперечності; це помічається також у думах, на що звертаємо увагу на свому місці.

В міру зросту постійних місць стісняються межі імпрровізації. На українських і в.-руських похоронних голосіннях, що й досі зберегли вповні характер імпрровізації, бачимо найкраще, як традиційні образи й мотиви творять осередки, довкруги яких групуються імпрровізовані вірші (збірки Барсова²⁾ й Азадовського³⁾ й нові мотиви у різних комбінаціях із традиційними.

Важна роля, яку відіграють у думах традиційні схеми оповідання та епічні повторення й формули, засвідчують понад усякий сумнів про усну техніку їх складання й передачі.

Типові закінчення дум, які можна вважати їх найдавнішими частинами, дають цінні вказівки також на наверствування й групування дум.

2. ПЕРЕГЛЯД ФОРМУЛ ЗАКІНЧЕННЯ, ХАРАКТЕРИСТИЧНИХ ДЛЯ ПООДИНОКИХ ГРУП ДУМ.

Невольницькі плачі (група I) кінчаться правильно проклоном турецькій землі (мотив а) та молитвою про визволення (мотив б).

„Невільники“, вар. А⁴⁾:

1) А. Гільфердінг: „Онежская былина“. І. 1894. Олонецкая губ. и ея народ. рапсоды.

2) Е. В. Барсов: „Причитания северного края, ч. I. Плачи похоронные надгробные и надмогильные“. Москва 1872.

3) М. Азадовский: „Ленские причитания“. Чита 1922.

4) Для влегшення перегляду користуємося групуванням думових тем, переведеним у згаданому виданні К. Грушевської.

Цитати без вказання видання наведені з цього корпусу дум.

мотив а) Ти земле турецька, віро бусурманська,
 Ти розлуко християнська!
 Не одного ти розлучила з отцем, з матірю,
 Або брата з сестрою,
 Або мужа з вірною жоною!

мотив б) Визволь, Господи, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі турецької,
 З каторги бусурманської

На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край веселий,
 У мир хрещений,
 В города християнські! (Максимович: Сборник 1849 ст. 10)

Таке ж закінчення з незначними змінами повторюється в усіх варіантах цієї думи: „Невільники“ вар. Б, В, ВВ, Г, Г, Х-та в думі „Плач невільника“, вар. А, В, ГГ, Х.

В інших думках про турецьку неволю згадані мотиви виступають уже окремо: а) проклін турецькій землі в думках „Іван Богуславець“ вар. А, „Сокіл“ А, В; б) молитва про визволення в думі „Маруся Богуславка“ А:

Ой визволи, Боже, нас всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників. (Куліш, Зап. о Юж. Руси, I, 210.)
 Подібно вар. Б, В, Г, ГГ.

Мотиви а) і б) подибуються окремо також у думках про утечу з турецької неволі, а саме — мотив проклону в закінченні думи „Утеча трьох братів з Азова“ вар. Е, Ж; перед закінченням — вар. Й і в думі „Кішка Самійло“ В (запис Мартиновича) — в середній частині; молитвою кінчиться варіант „Самійла Кішки“ Г, записаний Горленком від кобзаря Івана Крюковського.

Тільки в вар. И, И И думи „Утеча трьох братів з Азова“ оба мотиви а) і б) являються разом.

Мотиви проклону і молитви найтісніше пов'язані з цілістю в невольницьких плачах; у думках про Богуславця та утечу з неволі вони являються мабуть під впливом плачів, як це вже заважили Антонович і Драгоманів; та зовсім без зв'язку причеплено сі закінчення в думках про Івана Коновченка вар. С С (зап.

орленка від Ів. Крюковського) та Бурю на морі вар. Г (зап. Мартиновича від кобзаря Магадина.¹⁾

Наведені формули проклону і молитви, характеристичні для дум про турецьку неволю, творять у них, здається, найстаршу частину, неначе те зерно, з якого розвинулися ці думи.²⁾

Із захованих фрагментів можна догадуватися, що група невольницьких дум була колись значно більша і сповняла агітаційну роль в заходах про визволення та викуп невільників.

*

Велику групу лицарських дум (II гр.) об'єднує закінчення, в якому висловлюється прославлення поляглого козака—товариша (мотив в); тут належать ось які думи:

1. „Іван Коновченко“, вар. В:

Правда, панове, полягла Івана Коновченка
На долині Черкені голова,
Слава не умре, не поляже:
Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями.

Подібно кінчаться варіанти I, С.

В більшості варіантів цієї думи маємо коротше закінчення того самого змісту, нпр.—у вар. Б:

Полягла козацька молодецька голова,
Як од вітру в степу трава!
Слава не вмре, не поляже,
Лицарство козацьке всякому розкаже.

(Максимович, Укр. н. п. 1834, 57, за Цертелевим).

Подібно в вар. Д, Ж, ЖЖ, З, ЗЗ, І, И, К, Л, М, П, Т, Щ, ЩЩ.

Подекуди подибуються інтересні відміни:

Хоть же помер Іван Вдовиченко,
Да не помре його слава ні держава. (Ж.)

2. „Хведір Безрідний“ В:

Козак Хведор Безрідний
Безплемінний
Помер і поляг,
Слава його не вмре, не загине

¹⁾ Фрагменти молитви „На край веселий, Меж народ хрещений“ подибуємо також у вар. »Бурі на морі» А, В, Г, Г.

²⁾ Сумцов, відмічаючи архаїчні елементи в поетичному вислові дум, завважає між іншим, що „формула прокляття ґрунтується не тільки на проявах життя, і не завжди служила відблиском факту, а нераз уживалася просто як епічний засіб і в думах часто має виключно формальне значіння loci communis“ („Заметки о малорусс. думах“—рецензія на „Мысли“ Житецького. Етногр. Обзор. 1895, XXIV, 90. Сумцов покликується також на думку Л. Зіми „Figure u našem narod. pjesnictve“ 1880).

Міждо нами,
Народними головами,
Покудова буде світ світати
І сонце сіяти,

Будем славу його всегда прославляти. (Метлинський 441).

Подібно в вар. Е (зап. Мартиновича) і Є.

3. „Самарські брати“ :

То правда, панове, козаки молодці,
Полегла трьох братів голова, —

Їх слава козацька не помре, не поляже. (Метлинський с. 437).

Подібне закінчення має вар. Г (зап. Мартиновича).

4. „Плач зозулі“ (це мабуть фрагмент якоїсь довшої думи, пізніше приставлений у закінченні думи „Смерть козака на долині Кодимі“):

Вар. А² : Ой помер козак,
Слава козацькая не вмре, не поляже
Од нині до віка. (З рукопис. збірки Д. Ревуцького).

Прославленням козацької смерти закінчуються також деякі давніші варіанти думи про „Утечу братів з Азова“; одначе тут таке закінчення робить вражіння механічної причіпки, коли кобзар, згадавши про щасливий поворот двох старших братів, співає:

Померла трех братьев голова,
Только слава не умрет, не поляжет. Вар. А. (Житецький „Мысли“ 203).

Те саме можна сказати й про вар. В й Ї.

Прославлення не в'яжеться з цілістю також у варіантах, які співають про смерть старших братів від турецької погоні (Д—зап. Куліша і З), що являється заслуженою карою за їх безсердечність супроти наймолодшого брата, і в варіантах, що славлять одного тільки найменшого брата (Є, І), який нічим не прославився та згинув не в бою, а від утоми й голоду.

Не пристає це закінчення й до думи про Самійла Кішку, що оспівує щасливий поворот з неволі; вар. Б :

Правда, панове, полегла Кішки Самійла голова
В Києві—Каневі монастирі...
Слава не умре, не поляже :
Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзьями,
Помеж рицарями,
Помеж добрими молодцями (Лукашевич 15).

Вже по перших словах похвали „полегла Кішки Самійла голова в... монастирі“ пізнаємо, що це закінчення перенесене тут з інших дум.

Ще менше відповідне й зовсім непов'язане з цілістю це закінчення в деяких думках про Хмельниччину, що оспівують не смерть, але воєнні успіхи Хмельницького, та склалися й поши-

рювалися навіть в агітаційних цілях саме в часі воєн Хмельницького; тут належать оці думи:

„Хмельницький і Барабаш“, вар. В:

Да вже тогді вуони померли,
А їх слава не помре, й не поляже (Ант. Драг. II, 15).

„Оренди“ вар. А:

Та хотя ж то був пан Хмельницький, житель Чигиринський,
Козак лейстровий, писар військовий,
Лицар добрий, та помер,
А тільки його слава козацька-молодецька
Не вмере, не поляже:
Та буде вона славна міжду друзями—молодцами
Од нині й до віку (Ант.—Драг. II, 29).

Подібно: „Молдавський похід Хмельницького“ вар. Б. (Ант.—Драг. II, 102); „Білоцерківщина“, вар. Б (Ант.—Драг. II, 113).

Механічно приставлене це закінчення також у думі про Хвеська Андибера вар. А:

Тогді то Хвесько Кганжа Андибер,
Гетьман запорозький,
Хоча помер,
Дак слава його козацька не вмере, не поляже. (Метлинський 582).

Дуже вдатною пародією являється таке закінчення в думі „Козацьке життя“ вар. Б; козак Нетяга, що вернувши з походу, провчив жінку пугою, й поробив їй синці під очима, вінчається невмірущою славою:

Хоч помер козак Нетяга,
Та не помре його слава. (Чубинський, Труды V, 935).

З старих козацьких дум „прославлення“ переноситься у кобзаря Кравченка навіть у закінчення побутової думи про „Вдову“:

Ой то тільки бідної вдови
А прийшла то слава, її пам'ять
Міждо царями,
Міждо князями,
Міждо православними христіянами (Ф. Колесса: Матеріяли до укр. етнології, XIII, с. 174; Сластьон: Киев. Стар. 1902, V, 324).

Та це засвідчує вже про нерозуміння й забуття давньої козацької традиції. Бо ж нема сумніву, що формула „умер козак, слава не вмере, не поляже“ вийшла із величання лицарської смерти козака у бою, якого товариші навіть не завсіди могли похоронити і тим більше почували потребу—помянути й прославити його пам'ять.

Похоронення убитого козака вважалося святим обов'язком товаришів.

На приказ корсунського полковника в думі про Коновченка козаки віднаходять на побоевищі тіло товариша, щоби його похоронити з військовими почеснями:

Добре ви, братця, дбайте,
 На коні козацькі сідайте,
 Козацькоє тіло позбірайте,
 До козацького наміту привезіте. (Житецький 218).

Подібно в думі „Сірчиха і Сірченки“
 Козаки стародавние тоє забачали,
 На добриє коні сідали,
 Турок побіждали,
 Козацьке тіло позбірали,
 До стародавняго куреня привозили (Житецький 243).

Самарські брати, прочуваючи наближення смерти, нічого
 більше не бажають, як

Нехай би нас странні козаки зачували,
 До нас дожидали, смерти нашої доглядали,
 Тіло наше козацьке в чистім полі поховали.

Вар. Б. (Костомарів: История козачества 760; так само Максимович 1849, с. 17).

Вірування, що душа покійника аж до похоронення тіла
 держиться в його близькості і не може перейти на другий світ,
 що до того часу покійник чує все, що довкруги діється, не має
 спокою й вимагає догляду та оборони перед злими, демонічними
 силами, — родить жах перед смертю на чужині, на
 самоті, особливо ж перед покиненням тіла без похоронів і обря-
 дового оплакування, що так ярко зазначається в козацьких піс-
 нях і думках :

Та забілили сніги, заболіло тіло, ще й головонька —
 Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому :
 Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця, ні жона його.

Лисенко : Збірник укр. пісень II, с. 32.

Жахом проймає опис „темних похоронів“ нещасного піхо-
 тинця в думі про „Утечу братів з Азова“, що його тіло шарпали
 й розтягали в степу вовки-сіроманці й орли чорнокрильці :

Та не було ту ні людини,	Щоб моє тіло прибрати,
Ні близької сусідини,	А в сиру землю поховати.
Та ні брата, ні сестри,	Гей то тільки зазуля сива сідала
Ні отца, ні неньки,	Та та кувала, общебетала...
Ні вірної дружини,	(тут у значінні „оплакала“) Вар. О.

Усе те показує, яке велике значіння прив'язується
 в думках до похоронних і поминальних обрядів (до-
 глядання смерти, прибрання, похоронення, оплакування й поми-
 нання мерця) та що вірування й обряди, які ще й нині так сильно
 держаться серед українського люду¹⁾, зберігалися й у козацькому
 середовищі XVI—XVII в.

¹⁾ В. Гнатюк: Похоронні звичаї й обряди. Етногр. Збірник XXXI
 — XXXII.

Смерть на чужині внеможливлювала рідні не тільки похоронення мерця, але й сповнювання поминальних обрядів (обрядове кормлення, напоювання, огрівання й періодичне оплакування покійника), що робили дуже цінним зв'язок і з родом навіть після смерті¹⁾.

Думи виразно вказують на те, що козаки справляли похорони й поминки помершим товаришам:

Козаки молодії пили та гуляли,
А Івася Коновченка во віки—віков прославляли,
З пушок, з гарматів стріляли,
Як Івася Коновченка на віки прославляли,
(„Коновченко“ Ф.; так само ЮЮ,Й).

..... Із пушок гримали,
Стіли стріляли... („Коновченко“ Р)

..... В семипядну пищаль подзвонили,
Славу козацьку учинили („Смерть козака на долині Кодимі“ А).

Так само: В семип'ядні пищалі гремали,
У суремки жалібно вихваляли²⁾ („Хв.Безрідний“ Максимович 1834).

Описи козацьких похоронів і поминок, супроводжених гульнею, питтям, стрілянням, живо нагадують староруську „тризну“.

Ролю батька-матері та найближчої родини покійника переймали на себе козаки — товариші. Форма речитативу в думах та сама, що в голосіннях, тільки більше розвинена, та поетичний вислів і мотиви, що споріднюють думи з голосіннями (Ф. Колесса: Про генезу укр. нар. дум с. 81-117) — це безсумнівні докази на потвердження нашої тези, що оплакування та прославлення померших козаків приймало форму думи, співаної *voce lugubri, modulis lamentabilibus* (як висловлюється Сарніцький), отже в тоні й під мелодії голосінь, з яких думи перейняли готовий, вже давніше вироблений рецитатійний стиль. Та коли похоронні голосіння в широких колах селянства спинилися на давніших ступнях розвитку, козацькі голосіння — думи збагачуються новими мотивами, які приносило бурхливе козацьке життя, незвичайні, трагічні обставини лицарської смерті козака в боротьбі з ворогами-наїзниками серед дикого степу чи на морі, далеко від родини, а круг заінтересованих поширювався на ціле „товариство кривне — сердечне“.

¹⁾ Про аналогічні погляди старинних греків, що виявилися вже в Іліяді (похорони Патрокля) й Одисеї, говорять М. Пачовський в розвідці „Народній похоронний обряд“, с. 13.

Найбільшим нещастям для людини вважалося, коли хтось умер *άταπτος, άκληυτος* — непохоронений, неоплаканий.

²⁾ На гцуцьких похоронах і досі трублять трембітарі, нпр. у Космачі.

На цьому ґрунті являється й сильний поетичний вислів похвали—„помер козак—слава не вмре, не поляже“, що переходить у постійну формулу в закінченні дум, які оспівують лицарську смерть козака. Оцю похвальну, так сказати б, обрядову формулу, можна причислити до найдавніших складових мотивів у згаданій групі дум¹⁾.

*

В групі дум про лицарську смерть козака опис козацьких похоронів (мотив г) приймає подекуди також значіння наконечної формули, що являється часами й побіч мотиву в.

Найширше описані козацькі похорони в Вересаєвому варіанті думи про Хведора Безрідного (Ант.—Драг. I, 254):

... тіло молодецьке знаходили,
На червону китайку клали,
Тіло козацьке молодецьке обмивали,

¹⁾ Не без підстави можемо догадуватися, що голосіння були з давен—давня тим пригожим ґрунтом, на якому зростали речитативні форми дружинного, пізніше козацького епоса. „Слово о полку Ігоревім“ віршовою формою й мотивами виявляє споріднення із похоронними голосіннями; високо розвинений поетичний стиль цього пам'ятника вказує на те, що його появу мусіла попередити довша доба розвитку дружинного епоса у такому самому речитативному стилі, та що „Слово“ не було одиноким зразком цього стилю; подібні рецитації мусіли удержуватися також в усній традиції княжих дружин, як можна догадуватися із згадок про Бояна.

Та паралельно із речитативною формою, яку характеризує свобідне сполучування нерівномірних віршів, розвивається в княжій добі форма билин, що зберігаючи речитативний відтінок і стихічну будову, незв'язану ніякою строфовою схемою, виявляє все ж таки приблизне вирівнювання віршів; в билинах подибуємо подекуди навіть досить виразний розмір 5+5, характеристичний для українських колядок, у яких переховалися також обломки дружинного епоса. Та не тільки формою вірша, але й своїми мелодіями билини наближуються до пісень; ще з більшим правом можна це сказати про колядки.

Оцей паралелізм двох віршових форм продовжується й у козацькій добі, досягнувши на протязі століть вищій ступінь розвитку: побіч дум, визначених стихічним сполучуванням нерівномірних віршів, являються козацькі пісні із правильною віршовою й строфовою будовою (нпр. пісні про смерть козака в стіну, татарські й турецькі напади, сестри полонянки, про Байду, Нечая й ін.).

Оцими міркуваннями, навіязуємо до наших попередніх праць (Ритміка укр. нар. пісень 1907, Про генезу укр. нар. дум 1921, Речитативні форми в укр. нар. поезії 1927), у яких ми вказували на паралельний розвиток в укр. народ. поезії двох основних форм ритмічних: свобідного речитатива і строфової пісні, що на українському ґрунті ведуть свій початок і співжиття від непам'ятних часів.

Докладніше обґрунтування наших тез виходило б поза рамці нинішньої розвідки; цій темі сподіваємося ще присвятити окрему працю.

А шаблями суходол копали,
А шапками да приполами перст виносили,
Глибокую яму викопали,
Хведора Безродного похоронили,
Високою могилу висипали,
І прапірок у головах устромили,
І премудрому лицареві славу учинили.
А тим вони його поминали,
Що у себе мали:
Цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями.

Описом козацьких похоронів кінчиться також дума „Смерть козака на долині Кодимі“; „Плач зозулі“, надрукований у корпусі К. Грушевської, як фрагмент окремої думи (I, ч. 13), є мабуть тільки пізніше доданим закінченням попередньої думи (ч. 12). Уривки обох текстів появились вперше в праці Костомарова „Историческое значеніе южнорусскаго народнаго песеннаго творчества“. Беседа 1872, кн. V і X. Повний текст думи про „Смерть козака на долині Кодимі“ наведено щойно в праці Костомарова „История козачества в памятниках южнорусс. народн. песеннаго творчества“ 1882 (Собр. соч. т. XXI, с. 781), звідки передрукували ми цю думу в нашому виданні „Українські народні думи“ Льв. 1920 р. ст. 121. Повного тексту „Плачу зозулі“ Костомарів так і не надрукував. Оба повні тексти знайшлися під одним заголовком „Про смерть козака на Кодені долині“ в рукописі архіву Білозерського з Борзенщини, що його достачив редакторці корпусу дум Д. М. Ревуцький; замітка в долині „записал в м. Сенчи, Лохвицкаго уѣзда, Полт. губ.“ — відноситься очевидно до обох текстів, які автор рукопису трактував разом, як частини одного твору, на що вказує і те, що другу частину не означив він окремим заголовком, як інші записи в тому ж рукописі, а тільки відділив її від першої частини короткою рисою. Що це не оригінал, а тільки копія того тексту, яким покористувався Костомарів, виходить ясно із порівняння рукопису й текстів Костомарова, яке подає К. Грушевська (I, 145—149). Оригінальний текст із підписом Метлинського „записалъ отъ кобзаря въ Синчи Лохвицкаго у. Полтавской г. А. Метлинскій“ (рука переписувачева, але поправки й примітки поробив сам Метлинський) зберігся в зошиті Метлинського з 1850-тих рр., перехованому в „Ученомъ Архиве Р. Географич. Общества“ (де є й інші думи, що не увійшли до друкованого видання Метлинського „Народныхъ южнорусс. песней“ 1854); на це вказує В. Перетц у згаданій рецензії (Етн. Вісник VII, 98), покликуючись на працю Д. Зеленина „Описание рукописей Ученого Архива Имп. Русс. Геогр. Общ.“ вип 3, 1916, с. 1120—1122.

Навівши повний текст думи „Про смерть козака на долині Кодимі“, майже тотожний із згаданим рукописним текстом архіву Білозерського, додає В. Перетц (op. cit. 122—123),: „Слідом за цим безпосередньо йде, як додаток, дума, видана в К. М. Грушевської під заголовком „Плач зозулі“. У рукоп. Геогр. Общ. вона не має заголовку: м. б. записувач убачав у ній прикінцеву частину думи, що йшла перед нею?“ Обі думи роблять вражіння фрагментів із якоїсь більшої цілості.

К. Грушевська добачає в них дві окремі думи тому, що, мовляв, „в одній і другій описується смерть козака, а два описи одного моменту в одному творі не мають місця“ (У. н. думи I, 148).

На нашу думку радше закінчення описом похоронів вказувало б нам, що „Смерть козака на долині Кодимі“ була колись окремою думою. Бо ж докладне порівняння обох фрагментів показує, що вони зовсім не покриваються своїм змістом: у першому фрагменті тяжко ранений козак прочуває близьку смерть; проклинає долину Кодиму; стрілом із самопалу відганяє степових хижаків і паде знеможений; козаки знаходять помершого й справляють йому похорони.

У другому фрагменті зозуля оплакує „козацьку голову“.

Як бачимо—нічого тут не повторюється; це окремі моменти в описі смерті козака, що сполучені разом дають заокруглену цілість. Найкраще показують це самі ж тексти, які позволимо собі навести в цілості, тому що вони взагалі мало звісні.

Смерть козака на долині Кодимі:

1. На узбочьчѣ долины бѣля двохъ сокоривъ казацькихъ,
Тамъ козакъ постреленый, порубаный на раны смертелнѣ знемогае,
И праведного судію зъ неба бажае:
При собѣ отця—неньки не мае.
5. Раны пострелянѣ — кровью зийшли,
Порубанѣ — къ сердцю прийшли.
Тогдѣ козакъ долину Коди́ну трома клятьбами проклинае:
Бодай ты, долино Коди́но, мхами, болотами западала,
Щобъ у весну Божу нѣколи не зоряла, не позоряла,¹⁾
10. Що я на тобѣ третѣй разъ гуляю,
Въ тебе козацкоѣ здобычи собѣ нѣякоѣ не маю;
Первый разъ гулявъ — коня вороного втерявъ,
Другій разъ гулявъ — товарища сердечного втерявъ,
Третій разъ гуляю — самъ голову козацькую покладаю.
15. Орлы чорнокрыльцѣ,
Козацькіи дозирцѣ,
Налѣтають,
Козацькую душу доглядають.

¹⁾ Порівн. думу про „Самарських братів“: Ой всі поля самарські позоряли, Тільки вони не зоряли... Метлинський 447.

20. То вже козакъ молодой отця й неньку споминає :
 Поможи менѣ, отцева й матчина молитва, на колѣнцяхъ стати,
 Семипъядную пищаль у руки достати,
 По три мѣрцѣ пороху пидсыпати,
 По три кулькѣ свинцевыхъ набивати,
 Орламъ чорнокрыльцямъ,
 25. Козацькимъ дозирцямъ,
 Великій подарунокъ посылати.
 То вже козакъ молодой,
 Товарищъ вийськовий
 По три мѣрцѣ пидсыпає,
 30. По три кулькѣ набиває,
 Орламъ чорнокрыльцямъ,
 Козацькимъ дозирцямъ,
 Великій подарунокъ посилає ..
 Самъ на себе въ землю щиримъ сердцемъ впадає :
 35. Тисячу (мб. „семипядну“) пищаль на колѣнця одкидає,
 Ще й на море поглядає,
 Що море трома цвѣтами процвѣтає :
 Первымъ цвѣтомъ — островами,
 Другимъ цвѣтомъ — кораблями,
 40. Третѣмъ цвѣтомъ — молодими козаками.
 Що козаки добри молодцѣ,
 На долину Кодину прибували,
 Срѣбла-злота много набирали,
 Козака постреленаго порубаного знахожали,
 45. Шаблями надилками яму копали,
 Въ семипъядну пищаль прозвонили,
 Славу козацьку учинили,
 Шапками приполами семикипну висипали,
 На могилѣ прапорокъ устроили,
 50. Славу козацьку учинили. К. Грушевська, У. н. думи I, 147.

Плач зозулі:

- 1: У неділю барзо рано—порану; зорями пораненьку
 Сыва зозуля налитала,
 На могьли сидала,
 Жалибненько заковала :
 5. Голово козацька, голова молодецька!
 Чы е въ тебе на Руси отецъ або мати,
 Або сестра найменьшая ?
 Якъ бы отецъ або маты выдалы, —
 Билу кошулю на смерть бы твою присылалы,
 10. Або сестра найменьшая выдала,
 То въ неділю-бъ рано-раненько уставала,
 Жалибненько оплакала.
 Такъ якъ бы зозуля окувала.
 Голово козацька, голово молодецька!
 15. Ты по чужыхъ земляхъ пробувала,
 Дорогымы киньми трыбувала,
 А тепер не потребуешъ ни шатъ дорогыхъ,
 Ни коней вороныхъ,
 А тилько потребуешъ спасенья зъ неба!

20. Ой померъ козакъ !
 Слава козацькая не вмре, не поляже
 Одъ ныни до вика. Кат. Грушевська, У. н. думи I, 149.

Вже Костомарів завважив щодо першої думи, що вона з'явилася під впливом інших, старших дум про смерть козака в степу, в чому переконують нас паралелі з дум про „Самарських братів“, „Утечу братів з Азова“ та „Хведора Безрідного“:

- а) До віршів 2, 5, 6 — із „Самарських братів“:

То они пострѣляны,
 Порубаны,
 На раны смертелныя знемогали,
 Що у ихъ раны рубаныя кровью изошли,
 А стрѣляныя до сердца пришли. (Житецький: Мысли 205.)

В тому зв'язку годиться згадати про пісню в збірці Метлинського ст. 448, на яку звертає увагу В. Перетц, уважаючи її хибно за думу, хоч вона зложена розміром 4+4, який тільки в перших рядках попсований, мабуть через неувагу записувача.

Позволимо собі навести її в цілості :

В чистім полі при долині || при широкій дороженці
 Лежить козаченько || молоденький, білогрецький,
 Лежить, помірає, || на раночки поглядає, —
 Порубаний, постреляний || собі орла прикликає:
 Ой ти орле сизоперий, || товариш мій сердешний!
 Прилени тепер к мені, || над моїми ранами рубаними!
 Що болять рани рубанії, || а ще гірше стрілянії:
 Рубані кров'ю зійшли, || стреляні к сердцю прийшли.
 Скоро орел прилітає, || на чорний чуб наступає,
 З лоба очі вибірає.
 Промовляє козаченько || молоденький білогрецький:
 Ой ти вірле сизоперий! || згоди мені годиночку,
 Поки Христос душу прийме || з тіла мого біленького,
 З козаченька молодого;
 Тоді будеш прилітати,
 На чорний чуб наступати,
 З вілба очі вибирати,
 Червону кров випивати,
 Жовті кости розбирати. (Гадяч).

В оцій пісні маємо образ зовсім подібний до того, що його змальовано в нашій думі і в „Самарських братах“: смерть козака від ран стріляних і рубаних. Закінчення пісні живо нагадує думу про „Утечу братів з Азова“, а саме просьбу вмираючого піхотинця до орлів-чорнокрильців. Усі три згадані думи дуже близько підходять до себе не тільки мотивами, але й поетичним висловом. З того видно, як дуже популярною була тема про самотню смерть козака не тільки в думках, але й у піснях.

б) До віршів 15—18 — паралеля із думи про „Утечу братів із Азова“ (Житецький, Мысли 200):

Тогда стали орлы чернокрыльцы налѣтати,
 Стали въ головахъ козацкихъ сидати,
 На черны кудри наступати.

в) До віршів 20—23 — із тієї ж думи, К. Грушевська, У. н. думи, вар. Є: (з архіву С. Носа в Етногр. Комісії УАН):

Отцевску матчину молитву споминає
Эй когда бь мини Богъ (помигъ?) на ноги козацьки вставаты
 Семипьядену пищаль пидняты,
 Орламъ сызокрылымъ кулю на подарунокъ подароваты.
 Тогда йому Богъ давъ на ноги козацьки встаты,
 Семьпьядну пищаль пиднявъ,
 Орламъ сызоперымъ кулю на подарунокъ подарувавъ.

Порівн. *ibid.* вар. 3, I, С, Т.

г) До віршів 41 — 50 із думи про „Хведора Бозрідного“ (Житецький, Мысли 207):

Федора безродного живого не zostали
 Саблями, надолками суходыль копали,
 Шапками, приполами землю носили,
 Семиперстную могилу высыпали,
 Изъ семипядныхъ пищаль пострѣляли.

Можливо, що уступ про три цвіти, якими процвітає море (вірші 36—40), з'явився під впливом думи про Самійла Кішку.

„Плач зозулі“ — належить до місць спільних багатьом варіантам думи про „Утечу братів з Азова“ і це також один із аргументів, для яких не вважаємо цього фрагменту за окрему думу але за закінчення якоїсь довшої думи. (На це вказує й формула „Ой помер козак“).

Только козацкая голова на Саурѣ могилы пробувае,
 Нихто той головы не дбае,
 Кроме сива зозуля прилѣтала,
 Въ головахъ козацкихъ сѣдала,
 Жалибненько заковала,
 Нибы словами промовляла:

„Голово, голово козацкая!
 Якъ ты спыла и зѣбла,
 Хорошенько сходила,
 По чужихъ земляхъ пробувала,
 Козацкіє звычаи добре знала,
 Теперь ты ни о чемъ не дбаешъ,

Кроме соби правдиваго судіи господа изъ небесъ желаешъ“
 (Житецький „Мысли“ 201. — Кат. Грушевська: У. н. думи с. 99.)

Зміст цього уступу доповнюється ще іншими варіантами тієї самої думи:

Не отець-паніматка козака оплакала ранніми зорями,
 Дрібними слезами —
 Зозуля прилітала,
 У головах сідала,
 Жалобненько кувала :

„Голово, голово козацька, молодецька!
 Ісправди еси не допила, не доїла,
 І хорошенько не доходила!¹⁾
 Де довелось по степах валятись,
 Звіру птиці на поталу податись“.

К. Грушевська: Укр. н. думи, вар. И (П. Мартинович: Укр. записи с. 54.) Подібно *ibid.* вар. ИИ, О, Б, Г, Е, Є, Ж, І, Ї, К.

До віршів 8—9 „Плачу зозулі“ знаходимо близьку паралелю також у деяких варіантах „Самарських братів“:

А вже в нас отець і мати
 Все добрість собі мали б,
 Та в чистее поле вони вихожали б,
 Кошулі тоненькі,
 Покривала біленькі
 Вони виношали б,
 Наше тіло козацьке хорошенько в чистім полі поховали б,
 Звіру, птиці на поталу не давали б (Метлинський, 437).

Взагалі ж „Плач зозулі“ дуже добре доповнює картину змальовану в думі про „Смерть козака на долині Кодимі“, як її (пізніше) завершення. Таке сполучення обговорених двох фрагментів могло витворитися під впливом народніх пісень про смерть козака й оплакування його трьома зозулями, що символізують матір, сестру й милу (М. Лисенко: Збірн. у. п. VI, с. 8; Русалка Дністр. с. 31;

Головацький: Нар. п. III/1 стр. 85.

Смерть козака чи вояка й оплакування його — це, як бачимо, стара, традиційна тема, улюблена в укр. народ. поезії.

В думі „Сірчиха і Сірченки“ опис похоронів можна також уважати первісним закінченням думи, а 8 наконечних віршів — голосіння матері — пізнішим додатком; можливе і те, що кобзар забувши переспівати ці вірші на своєму місці, пригадав їх у закінченні думи.

Найдальше відсунена від закінчення формула похоронів у думі про Коновченка: після опису похоронів йде ще оповідання про зловіщий сон Коновчихи, поворот війська із походу та сповіщення матері про смерть сина. Можливо, що цю частину приставлено пізніше за взірцем аналогічних народніх пісень (Максумович: Укр. нар. п'єсни 1934, 149, ч. 14; 152, 16; 153, 17 154, 18; 164, 27)²⁾.

¹⁾ Порівн. народ. пісню в записі кінця XVII в:

Czy ia upiła, czy ia uieła,
 O czy chorosze schodiła.

М. Возняк, Укр.-русь. Архів, IX, с. 14.

²⁾ З цією останньою думою багато спільного має дума про „Вдову Сірка Івана“ (мати вдова і син, по якому вона сподівається „слави—пам'яті“; молодий козак виїжджає на степ, шукаючи пригоди; його;

В думі „Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького“ 7 оконечних віршів про зневажливе відношення козаків до Хмельниченка, що ідуть після опису похоронів старого Хмельницького, слабо в'яжуться з цілістю і дозволяють догадуватись, що це пізніший додаток або уривок якоїсь забутої думи, що оспівувала події після смерти Богдана, коли вже забулися згадані в нашій думі обіцянки козацької старшини при смерті старого гетьмана.

*

Група дум (III) про щасливий поворот козаків із воєнної виправи та вихід із грізної небезпеки визначається також окремим типовим закінченням, що звичайно сполучує разом два мотиви: г) паювання добичі і д) похвалу відважному й зручному ватажкові, що завдяки йому козаки без страт вийшли з пригоди; оба мотиви найкраще збережені в думі про Івана Богуславця :

Стали оть пристани Козловской поспѣшати,
И ще до свѣта до города Сѣчи прибувати,
В городѣ Сѣчи сокровища турецкія раздѣляти,
Стали уже козаки словами промовляти:
Иванче Богуславче, гетмане запорожскій!
Десять лѣтъ ты въ неволѣ пробуваль,
Ни одного козака не утерял“ (Житецький: „Мисли“ 223).

В думі про „Атамана Матіяша“ те саме закінчення являється в розширеній формі.

В думі про Самійла Кішку ці мотиви виступають уже не разом, а окремо в двох найдавніших варіантах; у записі Лукашевича маємо найповніший опис поділу добичі (мотив г):

Тогдѣ златосиніи киндяки — на Козаки,
Златоглавы — на Отаманы,
Турецкую бѣлую габу — на Козаки, на бѣляки.
А галеру на пожарѣ спускали.
А сребро, злато на три части паювали:
Первую часть брали, на церкви накладали:
На святого Межигорского Спаса,
На Терехтемировській монастырь
На святую Сѣчовую Покровѣ давали:
Которы давнимъ Козацькимъ скарбомъ будовали,
Щобъ за ихъ встаючи и лягаючи
Милосердного Бога благали;

необережність і смерть; козаки відбивають тіло товариша та хоронять із почестями; сповіщення матері про смерть сина. Оця пізніша, мало виспівана дума, зв'язана вже з історичним іменем Сірка, розвиває стародавні мотиви поминання й величання поляглого героя. Бачимо з того, що в обсягу однієї з найдавніших груп треба розрізнити раніші й пізніші стадії розвитку, які розміщуються на довгому протязі майже двох століть.

А другу частъ помежъ собою паювали ;
 А третью частъ брали:
 Очертами сѣдали,
 Пилю да гуляли,
 Изъ семипядныхъ пищалей гремали,
 Кишку Самойла по волѣ поздравляли.

Мотив д) у тексті „Малоросійскихъ повѣстей“ (Житецький, „Мысли“ 233):

Кишко Самойло, гетмане запорожскій,
 Сорокъ годивъ ты въ неволѣ пробували,
 Ни одного козака изъ войска своего не утерять“.

Після цих слів іде ще 6 віршів, у яких говориться про забиття Бутурлака: та цей уступ знайшовся тут, здається, наслідком переставки; в логічній зв'язку він повинен попереджувати наведене закінчення думи. Паюванням добичі кінчиться також „Розмова Дніпра з Дунаєм“.

Мотив д) — радість козаків, що завдяки посвяті одного всі вийшли ціло з страшної небезпеки, — повторюється в 15 варіантах думи про Олексія Поповича:

То козаки на острів виходили,
 Великим дивом дивували,
 Словами промовляли,
 Сльозами вблівали:
 „Що на якому Чорному морю,
 На бистрій хвилі,
 На лихій хуртовині потопали,
 Ані одного через Олексія Поповича козака
 Зміждо війська ми не втерали“.

Вар. К. (Ф. Колесса: Мелодії укр. нар. дум II, с. 183).

Подібно: вар. В, Г, Г, Д, Е, Є, Ж, З, ЗЗ, І, І, ІІ, ЛЛ, О.

В більшості перелічених варіантів після наведеної формули йде поучення Олексія Поповича про шанування батьківської-материнної молитви, що за всякою правдоподібністю з'явилося тут під впливом псалмового репертуару, як пізніший додаток.¹⁾

Уміщення вище наведеної формули в закінченні цілої групи варіантів дозволяє догадуватися, що нею кінчилася дума про Олексія Поповича в давнішій редакції.

Мотив г) — паювання добичі—приставлений (очевидно під впливом обговореної групи дум) також у закінченні однієї з дум про Хмельниччину — „Оренди“ у двох записах: Базилевича і Куліша, від одного ж кобзаря Андрія Шута:

Тогді то козаки у городі Полонному пилю-гуляли,
 Здобу хорошу собі коло жидів рандарів мали;

¹⁾ До цієї думки прихильються Дашкевич (Ол. Попович, дума про бурю на Чорному морі 1905) та Мих. Марковський (в рецензії на корпусі дум, Україна 1928, кн. II, с. 145).

Обратно на славну Україну прибували,
 Очертом сідали,
 Сребро і золото на три часті паєвали,
 Первую часть на Покрову Січовую да на Спаса Межигорського
 [оддали,
 Другу часть на меду да на оковитій горільці пропивали,
 Третью часть между собою, козаками, паєвали.
 Тогді то не один козак за пана гетьмана Хмельницького
 [Бога просив,

Що не один жидівський жупан зносив. (Зап. о Юж. Руси I, 56—63).

Порівн. Етногр. Сборн. 1853, I 329; К. Грушевська: Думи II, Оренди А.

*

Думи про Хмельниччину (гр. IV) мають свої окремі закінчення, окремі формули прославлення воєнних успіхів (мотив е) і побажання для козацького війська та його провідників (мотив є). Ось як кінчиться дума про Хмельницького й Барабаша (вар Б):

Ей, гетьмане Хмельницький,
 Батю наш, Зінов Богдане Чигиринський!
 Дай Боже, щоб ми за твоєю головою пили да гуляли,
 Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подавали!
 (Метлинський 394).

Вар. В:

Ей пане, пане Хмельницький, Богдане Зіновію,
 Наш батю, полковнику чигиринський!
 Дай Господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли,
 А неприятеля под нозі топтали,
 А віри християнської на поталу в вічний час не подали!
 Да вже тогді вуони померли,
 А їх слава не помре й не поляже. (Ант.—Драг. II, 15).

Ця формула має два вірші спільні із закінченням думи про Молдавський похід Хмельницького:

То пан Хмельницький добре учинив,
 Польщу засмутив,
 Волощину побідив,
 Гетьманщину взвеселив.
 В той час була честь слава,
 Військова справа,
 Сама себе не сміх не давала,
 Неприятеля під ноги топтала (Максимович 1834, 40—42).

До закінчення думи про Хмельницького й Барабаша близько підходять пожелання при виборі Юрія Хмельницького на гетьманство в закінченні думи про смерть Б. Хмельницького:

Дай Боже, козаки промовляли,
 За гетьмана молодого
 Жити, як за старого,
 Хліба соли його вживати,

Города турецькі пліндровати,
 Слави лицарства козацькому війську доставати,
 (Цертелев, за ним Максимович 1834, с. 43—7)

Замітна річ, що подібні величання ніде не стрічаються в попередніх групах дум (невольницьких, про лицарську смерть козака та про щасливий поворот із воєнної виправи), натомість являються вони в двох думах: „Герць козака з Татариним“ і „Козацьке життя“, що своїм реалізмом, насмішливим тоном і цілим стилем близько підходять до дум про Хмельниччину. Обі названі думи кінчаться подібно, як дума про Хмельницького й Барабаша :

Дай же Боже, щоб козаки пили та гуляли,
 Хороші мислі мали.
 Од мене більшу добичу брали,
 І неприятеля під нозі топтали !
 Слава не вмре, не поляже
 Од нині до віка !
 Даруй, Боже, на многі літа !

„Герць козака з Татариним“ (Куліш, Зап. о Юж. Руси I, 14—19).

Дай Боже, щоб козаки пили та гуляли,
 І козацької слави не теряли !
 Хоч козак помре, поляже,
 Його слава по вік не пропаде,
 Ма многі літа
 До кінця віку !

„Козацьке життя“ (Зап. Горленко. К. Стар. 1884, XII, 640).

Очевидно — закінчення цієї останньої групи дум уже не такі вирівняні, щоб усі уклалися в одну формулу, як це помічали ми в попередніх групах; причина цьому така, що думи про Хмельниччину вважали менше виспівані, належать до рідких, збережених у малому числі записів, так само, як близькі до них своїм характером і стилем думи — „Герць козака з Татариним“ і „Козацьке життя“.

*

Формули закінчення в козацьких думах, перегляд яких подали ми вище, показують наглядно, що обговорені групи дум вийшли з козацьких кругів та були призначені передусім для козацької аудиторії. Зовсім інший характер мають закінчення побутових дум (гр. V).

Найпопулярніша з них дума „Удова“ майже в усіх своїх варіантах кінчиться похвалою батьківської-материнної молитви (мотив ж), що в найдавнішому записі цієї думи виливається в ось яку формулу :

Щастливый то человекъ въ свѣтъ буває,
 Который отца и мать почитае,
 Тому Господь Бог помагае (Житецький „Мисли“, 189).

Це неначе парафраза 4—тої заповіді Мойсеєвого декалогу.
Пригляньмося повнішим взірцям цієї формули :

А которий чоловік отцеву й матчину молитву чтить-поважає,
То отцева-матчина молитва зо дна моря винімає,
Од пекла до викупу, до царства небесного душу проважає,
В купецтві, в реместві, на полі й на морі помагає.

(Метлинський 349).

Деякі варіанти покликуються виразно на Святе Письмо :

Гляньте браття ! правду святе письмо свідчить-висвідчає,
На всякий час моление показує :
Которий чоловік отця свого, матер штить, поважає,
Тому Бог во всякий час помагає.

(Метлинський 354).

Оце закінчення нагадує першу строфу пісні св. Миколаєві :

Ой хто, хто Миколая любить,
Ой хто, хто Миколаю служить,
Тому святий Миколай
На всякий час помагай, Миколає !

(Зап. від О. Вересая. Зап. Юг.-зап. О. Р. Г. Общ. I, дод. с. 30).

Дуже правдоподібно, що вище наведені формули як і сама дума про „Удову“ склалися під впливом церковної науки і побожних псалмів, в середовищі старців - калік, що стояли близько до церкви й школи.

В деяких варіантах це поучення виразно достосовується до осілої людности на волості :

Ей то годитьця отцева й матчина молитва
Чумакові в чумацтві,
Козакові в козацтві,
Багачеві в багатстві,
На Чорному морі
І на суходолі (Мартинович, Укр. записи с. 9.).

Ей хто отцеву молитву і матчину штить і поважає,
То тому Господь милосердний помагає
У полі на роботі і в домі на мешканії
І в путі, в дорозі. . .

(Зап. Чубинський - Русов від кобзаря Вересая, Зап. Юго-зап. Отд. Р. Г. О. I, 1874, Матеріяли с. 13).

Та замітна річ, що та сама наука моральна, висловлена у тій самій формі, являється також у думах про „Олексія Поповича“ і „Бурю на морі“. Найдавніший запис думи про Олексія Поповича кінчиться ось як (без покликування на Святе Письмо):

Щасливой то человекъ въ свѣтъ буває,
Отцевой-паниматчиной молитвы почитає,
Отца и матери молитва изо дна моря душу вынимає.
Отъ грѣховъ сумертвенныхъ откупляє,
Предъ Праведнымъ Судією поставляє.

Вар. А. (Житецький: „Мысли“ 237)

Порівн. варіанти „Олексія Поповича“ Б (Цертелева), В (Срезневського), Г (Основи), Д (Кіреєвського), Е (Антоновича-Драгоманова, I 181), Ж (Ibid. I, 200), З (Ibid. 199), І (Мартиновича), Ї (К. Стар. 1885 I, 186), К, ЗЗ, ІІ, ЛЛ, О; ва р. „Бурі на морі“ А, Б, Г, Г.

В деяких варіантах виступають інтересні риси, що вказують на пристосування цього закінчення до козацького життя й воєнної небезпеки, Вар. Е:

Що которий козак штить отця й матку шанує і поважає,
 ... Його отцева й паніматчина молитов зо дна моря виімає,
 ... Хоч би й у потребі — кривава ніч минає.
 (Ант.-Драг. I, с. 185.)

Вар. ЛЛ:

... Того смертельний меч минає.
 (Зап. О. Сластьон від І. Скубія)

Подібуються варіанти „Вдови“ й „Олексія Поповича“, що в закінченнях буквально покриваються; це можна завважити особливо в тих випадках, коли обидві думи записані від одного співця, як показують записи „Малоросс. Повѣстей“ — („Олексій Попович“ вар. А, „Вдова“ вар. А.) — і фонографічні записи від кобзаря Гончаренка — („Олексій Попович“, вар. К і „Вдова“, вар. ФФ. Матер. до укр. етнол. XIV, ст, 186, 189).

Щодо останніх, то закінчення „Олексія Поповича“ майже ідентичне з закінченням „Удови“, сходиться слово в слово з закінченням „Олексія Поповича“ в варіанті „Основи“ 1862, VIII, с. 21:

Слухайте, козаки, панове молодці,
 Як се Святе Письмо просвіщає,
 На все моленіє указує:
 Которий чоловік
 Отцевську - матчину молитву
 Штить, шанує, поважає,
 Того отцевська - матчина молитва
 Зо дна моря винімає,
 Од гріхов душу одкупає,
 До царствія небесного провожає;
 Та отцевська - матчина молитва
 У купецтві и в реместві
 И на полі и на морі
 На поміч приспіває.
 Нам годитьця тое спам'ятати,
 За которими молитвами
 Стали ми хліба-соли поживати.

Дуже подібно стилізовані закінчення в оцих варіантах „Олексія Поповича“: Е (з Олександрівки, Лубенського п.), З (з Харківщини), ЗЗ (з Харківщини), ІІ (з Дейкаловки), О (з Харківщини).

Ми вже завважили, що в 15 варіантах „Олексія Поповича“ перед похвалою батьківської - матеріної молитви стоїть формула, якою кінчаються думи про щасливий поворот козаків з воєнної виправи (мотив д) це дає підставу до здогаду, що дума про Олексія Поповича кінчалася давніше цією формулою, як показують варіанти Є (з Канівського п.; наука перед наконечною формулою) та Г (Костомарова з Харківщини), Й (за записом Малинки з Глухівського п. на Чернігівщині. Земський Сборник 1903 с. 69), що не мають у закінченні моральної науки; отому ми причислюємо цю думу до III-тньої групи.

Моралізація з'явилася в думах про „Олексія Поповича“ і „Бурю на морі“ мабуть аж пізніше, під впливом старцівського, псалмового репертуару, а може перенесено її живцем із думи про „Вдову“, у якій похвала батьківської - матеріної молитви дуже логічно в'яжеться із змістом думи та її провідною ідеєю, що проклін матері приводить нещастя на невдячних синів, а її прощення й молитва повертає їм добру долю. На основу ж думи про Олексія Поповича складаються два зовсім інші мотиви: а) один грішник між моряками стягає на себе кару, яка в формі бурі загрожує загладою усім, що разом із ним знайшлися на одному судні, або й цілій флоті; б) жертвування цього грішника розбурханому морю може його заспокоїти й уратувати невинних. В думі про Олексія Поповича ратує козаків із небезпеки не батьківська-материна молитва, а добровільне признання грішника (що таким способом вилучує себе із громади невинних та сам хоче спокутувати свій гріх), і символічна жертва морю, коли до нього сплила кров із урізаного пальця Поповича (як показують найдавніші варіанти думи). В новіших варіантах само покаяння Поповича без жертви приводить утихомирення бурі. Проповідь про значіння батьківської - матеріної молитви в думі про Олексія Поповича безперечно слабше в'яжеться із цілістю, ніж в „Удові“.

Гріхи „Самарських братів“ майже такі самі, як Олексія Поповича, і так само стягають на них кару. В обох думах маємо навіть однакове признання й покаяння грішників:

„Ол. Попович“, вар. В (Укр. Альманах):

Не есть се мене, панове, по Чорному морю супротивная филя потопае,
А есть се мене, панове, отцевска і материна молитва карае.

Так само вар. Г (Основа 1862). Ж (Ант.-Драг. I. с. 200)

К (Матер. до етнол. XIV) і ін.

„Самарські брати“, вар. В:

Не есть се нас шабля турецька порубала,
 Не есть се нас куля анычарська постреляла,
 А есть се отцева й панй-матчина молитва покарала!

Максимович 1849 с. 17. Так само Г (Мартинович), Д (Матер. до етнол. I 168): Г (Метлинський 437), ГГ (зап. Горленка), Е (зап. Сластьона).

Одначе сповідь, покаяння та батьківська-материна молитва не відвертають смерти від самарських братів, навіть не спричинюють малої пільги у їх передсмертних муках і розпуці — появи товаришів, котрі б їх поховали; здається, що тут, так само як і в думі про Олексія Поповича, навчальний елемент є пізнішим додатком, а за давніші і вірніше збережені треба вважати ті варіанти думи, в яких нема уступу про сповідь братів: А (Житеський „Мысли“ 203), Б (Костомарів)¹⁾.

¹⁾ Оба основні мотиви думи про „Олексія Поповича“ належать безперечно до мандрівних тем, які виростили на підкладі вірувань, поширених особливо межи народами, що займалися мореплаванням. Це виказав дуже основно Сумцов. На різні модифікації цих вірувань вказано в дотичних працях Потебні, Франка, К. Грушевської.

До низки помічень у згаданих працях можна докинути ще одно, а саме, що мотив а) був глибоко вкорінений у віруваннях старинних греків і римлян. У другій оді третьої книги пісень Горация читаємо ось які вірші:

... vetabo, qui Cereris sacrum
 volgarit arcanae, sub isdem
 sit trabibus, fragilemque mecum
 solvat phaselon. saepe Diespiter
 neglectus incesto addidit integrum.

(... Не дозволю, щоб той, хто зневажив таємні святощі Церери, знайшовся зі мною під однією стелею, або відплив разом зі мною на крихкому судні. Бо часто Зевес ображений разом із грішником карає й невинного [до грішника долучає й невинного]).

В Кіслінговім виданні творів Горация (G. Horatius Flaccus. Oden und Epoden, erklärt von Adolf Kiessling, 7-e Auflage, besorgt von Richard Heinze, Weidmannische Buchhandlung, Berlin 1930, S. 259—260) додано до цього уступу цінні пояснення й паралелі з старогрецької літератури; вони засвідчують про вірування старинних народів, що корабель, який везе на собі злочинця, виставлений на загладу.

Ксенофонт (Куроред. VIII, 1, 25) говорить про Кира:

ὁ Κῆρος τὴν τῶν μεθ' αὐτοῦ εὐσεβῶν καὶ ἐκυτῶ ἀγαθῶν ἐνόμιζε, λογίζομενος ὡσπερ οἱ πλεῖν αἰρούμενοι μετὰ τῶν εὐσεβῶν μᾶλλον ἢ μετὰ τῶν ἡσεβηθέντων τι δεκόντων (Кир уважав побожність тих, що знаходяться разом із ним, за добро також для себе самого, розумуючи так як ті, що волюбють плисти з побожними, ніж із тими, що мабуть чимось прогрішилися).

Одначе всюди розуміється злочин не супроти людей, а прогріх супроти богів; Зевес карає особливо кривоприсягу.

Тому то упоминають Діоскури: ἀδικεῖν μηδεὶς θελέτω μηδ' ἐπιόρκων μετὰ συμπλείτω. Euripid. Elektra 1354 (Нехай ніхто не важиться творити

Згадане моряцьке вірування могло поширитися межі східними слов'янами двома дорогами: через впливи греко римської культури ще в чорноморсько-дунайській добі і через взаємини з варягами.

На основі цього вірування, що сягає передхристиянських часів, могли пізніше творитися легенди з християнською за-
краскою; та межі гріхами Олексія Поповича заважає не так ломання християнської моралі, як радше „нарушення правил особливо важних для подорожніх, бо від них залежить щастя в дорозі“, — як вияснює К. Грушевська в розвідці „Дума про пригоду на морі Поповича“ (Первісне Громадянство 1926, I—II). На основі літературних паралель думи про Ол. Поповича показано тут, що ця дума „в своїй основі має становий моряцький твір, що проводив думку про те, як порушення правил, зв'язаних з виїздом і поведінням у дорозі, може накликати стихійне нещастя на голову подорожнього“ (Укр. нар. думи I, 62).

На думку Дашкевича „навчаюча сторона думи, що му-
сіла розвинути під впливом старців, що її співали, не належить до основного складу думи“ („Ол. Попович думи про бурю на Чорному морі“ 1905). Подібний погляд висловлює також В. Міллер (Очерки русс. народ. словесности III, 1924): можливо, що українська дума співала спершу тільки про бурю, а моралізація й книжні елементи долучилися шойно пізніше (Марковський, Україна 1928, кн. 2, с. 145). Думаємо, що те саме можна сказати й про „Самарських братів“, ідучи за давно вже висловленою думкою Костомарова.

До побутових дум, таких як „Удова“, належить також дума про „Сестру і брата“, що має своє окреме закінчення:

Мотив з) про тяжке життя бездольної, безрідної жінки на чужині:

То так то тяжко та так важко
Землі без трави, рибі без води,
Птиці без ліса пробувати.
То так то тяжко та важко чоловіку в чужій чужині,

зло, ані нехай не пливе разом із тими, що зламали присягу). На іншому місці з страхом відкидається товариство з грішником: μή μοι γένωιτο μήτε συνθύτης θεοῖς μήτ' ἐν θαλάσῃ κοινόπλουι στέλλοι σιάφος (= solvat phaselon) fragm. 852 N (мабуть цитати з якогось трагіка: нехай грішник не приносить жертву богам разом зо мною, ані не відпливає в одній лодці зо мною); ἢ γάρ συνεισβάς πλοῖον εὐσεβῆς ἀνὴρ ναύτησι θερμοῖς καὶ πανουργία τινὲ ὄλωλεν ἀνδρῶν συν θεοπτύστῳ γένει (Aeschil. Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας 602: — бо дійсно, коли побожний муж всеяде до судна разом із нерозважними моряками та якимиись шибайголовами, пропадає разом із ненависним для богів родом людей).

На чужій стороні,
 Без отця, без неньки, без сердешного роду пробувати!
 А. Метлинський (с. 353).

Подібно: вар. Г (зап. Куліша з 1845 р.), Д (Куліш, Зап о Юж. Р. I, 24), Є (Мартинович, Укр. зап. 42), Ж (Ухач Охорорович, К. Стар. 1882, VIII, 268), З (Горленко, К. Ст. 1882, XII, 496).

В деяких варіантах місце оцієї найчастіше вживаної формули. займає інше закінчення: про потіху, якої шукає самотна сестра в церкві й молитві (мотив і):

И тільки я піду до святої церкви,
 До Божого дому,
 Богу помолюся,
 На святости подивлюся,
 Не раз, не два слізьми обіллюся,
 То мені рідний отець і матуся¹).

(Чубинський, Труды V, 470, від кобзаря з Харківщини. Подібно: Ф. Колесса, Матер. до укр. етнол. XIV, 191, від кобзаря Гончаренка).

Оце закінчення, очевидно пізніше, вказує на зростаючий вплив релігійного настрою на думи в міру того, як кобзарство почало зливатися з старцівством.

Дума „Прощання козака з родиною“ в деяких варіантах розширюється вставками з думи про „Сестру і брата“ (це замітне особливо в варіантах Метлинського 434 і Мартиновича від Магадина, К. Ст. 1904, III, 467); це нічого дивного, бо основна тема обох дум — розлука брата з сестрою і їх розмова на прощанні, що приводить подібні мотиви й поетичні образи. Тим пояснюється, що формула ж з думи про „Сестру і брата“ переноситься часами до думи „Прощання козака“ (Житецький „Мысли“ 194; Записки Юго-зап. О. Р. Г. Общ. I, 16, зап. від Вересая; Цертелев, за ним і Максимович 1834, с. 62). На нашу думку — первісне закінчення цієї думи було поетичне описання слова „ніколи“ (мотив і), як і в близьких змістом нар. піснях:

Возьми ты, сестро, жовтого пѣску,
 Да посѣй ты, сестро, на бѣлому камнѣ:
 Коли буде жовтый пѣсокъ виростати,
 Зеленымъ барвїнкомъ камѣнь устилати,
 Въ той час буду, сестро, до вас прибувати (Максимович 1834, 62).

¹) Оце місце живо нагадує ось яку пісню із збірника половини XVІІІ в-

Бідна ж моя головонька,	Прихилюся до Ісуса,
Я на світі сиротонька.	Той мні отець і матуся,
Ні матусі, ні татуся,	Той мні радість і утіха,
До кого ж я прихилюся?	Тим забуду всего лиха.

В. Перетц, Новыя данныя для истории старинной украинской лирики. Известия Отд. р. яз. и словесн. Имп. Акад. Наук 1908, XII, 174.

Вірші, що наступають після цього уступу це мабуть пізніший додаток. Подібно й у найдавнішому варіанті „Малоросійс. повѣстей“ (Житецький, Мысли 192). Формула про сіяння піску характеристична для всіх варіантів цієї думи: нею кінчаться найкращі варіанти: Горленка і Мартиновича від кобзаря Крюковського (К. Ст. 1882, XII, 490 і 1904, II, 300).

До старцівських треба зачислити також думу про сон, що кінчиться ось якою формулою (мотив и):

Де муж з женою живе-проживає,

Там святий Миколай на радість ухожає (Метлинський 354—5).

*

3. ВКАЗІВКИ НА ГРУПУВАННЯ ДУМ ЗА ФОРМУЛАМИ ЗАКІНЧЕННЯ.

Наконечні формули об'єднують ось які групи дум¹⁾:

I група	*	1. Невільники — формула: а+б	} а: проклін турецькій землі. б молитва про визволення.
	*	2. Плач невольника „ а+б	
	*	3. Іван Богуславець „ а	
	*	4. Маруся Богуславка „ б	
	*	5. Сокіл „ а	
	*	6. Утеча братів з Азова „ а, а+б	
		7. Самійло Кішка „ а—(в серед.ч.) б—(в закінч.)	
II. група	*	1. Іван Коновченко „ в+г	} в) прославлення лицарської смерти козака г) козацькі похорони й поминки
	*	2. Хведір Безрідний „ в+г	
	*	3. Самарські брати „ в	
	*	4. Смерть козака на долині Кодимі в спо-	
луці із		„Плачем зозулі“— формула в+г	
		5. Утеча братів з Азова „ в	
		6. Самійло Кішка „ в	
		7. Хмельницький і Ба- рабаш „ в	
		8. Оренди „ в	
		9. Молдавський похід Хмельницького „ в	
		10. Білоцерківщина „ в	
		11. Смерть Богдана Хмельницького „ г (перед. закінчен.)	
	*	12. Сірчиха й Сірченки „ г „	
		13. Хвесько Андібєр „ в	

¹⁾ В думах, означених зіркою, формули в'яжуться органічно з цілістю, вони тут на своєму місці; в інших формули приставлені механічно як це вже вище зазначено. Буває й таке, що варіанти однієї ж думи,

III. група	1. Іван Богуславець—формула	г+д	} г) паювання добичі. д) похвала ватажкові.
*	2. Атаман Матіяш	„ г+д	
*	3. Самійло Кішка	„ г, д	
*	4. Размова Дніпра з Дунаєм	„ г	
*	5. Олексій Попович	„ д	
	6. Оренди	„ г	
IV. група	* 1. Молдавський похід Хмельницького—формула	е	} е) прославлення воєнних успіхів. є) побажання війську і вождям
*	2. Хмельницький і Барабаш	„ е	
*	3. Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького—формула	„ е	
*	4. Герць козака з татариним	„ е	
*	5. Козацьке життя	„ е	
V. група	* 1. Удова — формула	ж	} ж) похвала батьківської - материни молитви. з) тяжке життя безрідної жінки між чужими. і) потіха в церкві й молитві. ї) описання слова „ніколи“. и) св. Миколай благословить щастя родинне.
	2. Олексій Попович	„ ж	
	3. Буря на морі	„ ж	
*	4. Сестра і брат	„ з, і	
*	5. Прощання козака з сестрами	„ з, ї	
	* 6. Дума про сон	„ и	

Не вважаючи на те, що наконечні формули не всюди зберіглися вірно, що вони часом причіплюються механічно до дум, із якими не мають жадного зв'язку і це легко пізнати, натомість бракує їх у деяких думках („Битва під Корсунем“ та „Поворот сина з чужини“), все ж таки в великій більшості випадків ці закінчення стоять на своєму місці і дають цінні вказівки для групування дум. Маючи на оці посвоячення дум через зміст і наконечні формули, зводимо їх ось у які групи:

I. Думи про турецьку неволю (наконечні формули а, б):

1. Невільники, 2. Плач невольника, 3. Іван Богуславець,
4. Маруся Богуславка, 5. Сокіл, 6. Утеча братів із Азова¹⁾.

II. Думи про лицарську смерть козака (нак. формули в, г):

різняться закінченням; та про приналежність до даної групи рішає завжди зв'язок формули із змістом думи.

¹⁾ Тут згадаємо, що й акад. В. Перетц зачисляє думу про утечу братів з Азова до невольницьких. Етн. Вісн. VII, 83.

7. Іван Коновченко, 8. Самарські брати, 9. Хведір Безридний, 10. Смерть козака на долині Кодимі, 11. Сірчиха і Сірченки.

III. Думи про щасливий вихід козаків із небезпеки та поворот із воєнної виправи (након. формули г, д):
12. Самійло Кішка, 13. а) Олексій Попович, б) Буря на морі, 14. Розмова Дніпра з Дунаєм, 15. Атаман Матіяш.

IV. Думи про Хмельниччину і споріднені (наконечні формули е, є):

а) 16. Хмельницький і Барабаш, 17. Битва під Корсунем, 18. Оренди, 19. Молдавський похід Хмельницького, 20. Білоцерківщина, 21. Смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького. Споріднені три думи:

б) 22. Герць козака з Татариним, 23. Хвесько Андибер, 24. Козацьке життя.

V. Думи побутові (наконечні формули ж, з, і, ї, и):

25. Удова, 26. Сестра і брат, 27. Прощання козака з родиною, 28. Поворот сина з чужини, 29. Дума про сон.

Тут не зараховано фрагментів, із яких тяжко судити про зміст і характер думи: „Веремій Волошин“ та „Іван Богун“. „Смерть козака на долині Кодимі“ беремо в сполучі з „Плачем зозулі“. Думу „Буря на морі“ вважаємо пізнішою старцівською перерібною „Олексія Поповича“; (на думку Марковського — „то навряд, чи їх можна уважати за окремі думи, — принайменш у їхньому первісному вигляді“. Україна 1928, кн. II, 145).

Переспівавши думу, кобзар звичайно додає ще наприкінці співане побажання для слухачів; та маємо також багато записів без такого закінчення; можливо, що деякі записувачі пропускали це стереотипне побажання тому, що воно у даного кобзара повторюється при кожній його думі і не в'яжеться з її змістом.

Дай, Боже, міру царському,
Народу християнському

Славу на многі літа! („Невільники“. Максимович, Сборн. укр. пѣсень 1849, 13).

Многословний Вересай кінчив свої рецитації ось як:

Да услыши, Господи, у просьбах, у молитвах,

Люду царському,

Народу християнському

І усім головам слушающим

На многая літа

До конца віка! („Буря на Чорному морі“. Записки Ю.-З. Отд. Р. Геогр. Общ. I, с. 3).

Та у старших записах лицарських дум подибуємо закінчення, що виразно вказують на козаків-запорожців, як слухачів кобзарських рецитацій. Так пр. дума про Самійла Кішку в записі Лукашевича (1836 р.) має ось яке закінчення:

Утверди, Боже, люду царського,
 Народу християнського,
 Войська Запорозького, Донського,
 З сією Черню Дніпровою
 Низовою

На многая літа

До конца віка (Грушевська: У. нар. думи I, 49).

Дума „Невільники“ в записі П. Куліша кінчиться ось як:

Даруй, Боже, милости вашій

І всьому війську запорозькому

На многая літа (К. Грушевська, У. н. думи I, 9).

Мих. Кравченко кінчив свої рецитації ось якою формулою:

Даруй, Боже, милости вашій

І всім військам запорозьким

І всім слухаючим головам

І всьому товариству і кривному і сердешному

Пошли, Боже, на многая літа

І до конца віка (Ф. Колесса. Мелодії укр. нар. дум. I. 163).

Можливо, що в цьому оформленні побажання для слухачів відіграли якусь роллю уже інтелігентські впливи, бо дослівно схожої формули не стрічаємо в давніших записах дум.

*

Збережений у записах XIX—XX вв. козацький епос обіймає 24 думи (гр. I—IV), утворені по всякій правдоподібності серед козацтва, на підкладі воєнного козацького життя і призначені головню для козацької аудиторії; від козацьких дум сильно відрізняються своїм підкладом, характером, призначенням і навіть наконечними формулами побутові думи, складені старцями-співцями на заселеній Україні за взірцями козацьких дум, але під сильним впливом церкви й старцівського псалмового репертуару, перейнятого моралізаторськими тенденціями, що з часом прищиплюються й козацьким думам; побутові думи черпають свій зміст із подій родинного життя та торкаються різних станів суспільства.

Записування дум із початком XIX в. захопило їх уже в стані вимирання. В „Малоросійских повѣстях“, списаних коло 1810 р., зберіглися чотири унікати дум, яких пізніше не довелося вже нікому записати; це „Атаман Матіяш“, „Сірчиха і Сірченки“, „Розмова Дніпра з Дунаєм“ та „Іван Богуславець“¹⁾; до таких унікатів належить також дума „Про сон“ у збірнику Метлинського, і видана Костомаровим дума „Смерть козака на долині Кодимі“ та „Плач зозулі“, врешті дума „Про поворот сина з чужини“

До рідко подибуваних дум, перехованих у малому числі варіантів (2—4) належать також думи IV групи (про Хмельнич-

¹⁾ Тут не враховуємо попсованого варіанту „Івана Богуславця“ в формі ні то пісні, ні то думи. Ант. Драг. I, 241.

чину). З того ясно, що збережені записи не вичерпують колишнього багатства дум, як зрештою показують і фрагменти дум про Веремія Волошина й Івана Богуна, з яких не можна навіть догадатися змісту цих запропашених дум.

З другого боку мусимо мати на увазі, що записи XIX—XX вв. не передають дум в їх первісному вигляді від часу своєї появи в XVI—XVII вв. думи, удержувані сотнями літ усним переказом у народній пам'яті, не в одному мусіли змінитися, перейти пізнішу перерібку, на що вплинув передусім упадок козаччини й перехід думового мистецтва в руки жебручих старців, а врешті й занепад кобзарства.

„Поетична традиція перших часів козаччини, аж до Хмельницького, безсумнівно дуже багата й різnorodна, — як каже акад. М. Грушевський — дійшла до нас в невеличких фрагментах, які не завжди можуть навіть дати поняття про її колишній вигляд. Причиною було те, що переважно жила вона в усній традиції, почала записуватися систематично тоді, як уже ся козацька традиція вимирала взагалі, а при тім була відтиснена, розбита і пригнетена в пам'яті пізнішими циклями — Хмельниччини, Руїни, Гайдамаччини“. (Історія України-Руси VII, ст. 573).

Звісна річ, що в народній поезії ново-складені твори асимілюються до давніших особливо щодо форми і стилю та що новіші верстви пісенні сильно налягають на давніші, нівелюючи ознаки старовини та вносячи до давніх засобів стилю і змісту нові елементи, зачерпнуті з нової обстанови життя. Нема сумніву, що такий процес відбувався також і в обсягу козацького епоса.

Хоча думи своїм початком сягають у першу половину XVI в., як можна догадуватися по невільницьких плачах, то в головному вони зображують козаччину пізнішої доби коли вона творила вже добре зорганізовану воєнну верству, підіймала сміливі походи на суші й морі, та здобула собі велике значіння й загальне признання в широких народніх масах через успішну боротьбу із степовими наїзниками; коли козацтво розрослося вже значно, витворило своє окреме середовище, Запорозьку Січ, згромадило в собі доволі культурних елементів та здобулося навіть на свою історичну традицію, що спонукувала до поетичної творчости. Так було в часі розцвіту козацтва на переломі XVI—XVII вв.

Та хоч як неповно переховалися думи до наших часів, хоч як позначилося в них вирівнювання, асиміляція й інші нівеляційні впливи, — все ж таки ці впливи не встигли затерти в думах давніх різниць, слідів їх ступневого повставання більшими й меншими групами, що вказують виразно на раніші

й пізніші наверстування; це помічається навіть у формулах закінчення.

Дослідники козацького епоса погоджуються на тому, що за найдавніші думи треба признати невірницькі плачі та думи про утечу з турецької неволі. Вони могли творитися вже в першій половині XVI в., коли татарські орди в безнастанних грабіжницьких походах на українські землі добували й гонили до чорноморських пристаней десятки тисяч бранців та розвинули зорганізовану торгівлю українськими невірниками, запродуючи їх у Туреччину, до Азії й Африки, та сплачуючи невірниками навіть данину турецькому султанові. Українські думи про турецьку неволю сходяться аж до подробиць із описами сучасників, як нпр. записки Михайла Литвина (з 1548—1551 рр.), що був на Криму „дипломатичним агентом од литовського правительства, тай жив там, як бачиться, 1538 р., а міг їздити туди й пізніш нераз“¹⁾.

За його свідоцтвом один жид, зборщик мита, що сидів коло єдиних воріт до Тавриди, на Перекопі, „бачучи без перерви незчисленну силу наших бранців, що туди переганяли, питав у нас, чи залишаються ще люди в наших сторонах, та й звідки їх береться така сила силенна“²⁾. Жахливі картини з побуту невірників на Криму й у Туреччині зібрано в коментаріях Антоновича-Драгоманова до „Историч. песень“ та в окремій главі „Історії Туреччини“ акад. А. Кримського; тут знаходимо також відомості про незвичайно велике число українських невірників на Криму і в Туреччині. Українські невірники, як влучно зазначає Куліш, творили на Криму неначе окремий народець (щось так, як жиди у вавилонській неволі), об'єднаний спільною долею, яку й оплакував у своїх піснях та думках.

Невірницькі плачі й думи про турецьку неволю (І гр.) „вийшли правдоподібно з поміж самих таки невірників, які у великій тузі під впливом піднесеного настрою складали поетичні голосіння у формі й тоні, та мабуть навіть під мелодії похоронних голосінь. Можна догадуватися, що ці невірницькі голосіння з просьбою про викуп та молитвою за визволення через утікачів та визволених і викуплених бранців розходилися по Україні, головню поміж козацтвом, робили тут велике вражіння та давали почин до складання подібних лірично-епічних дум також про інші пригоди козацького життя“³⁾. (Ф. Колесса „Про генезу укр. народніх дум“, 115).

¹⁾ А. Кримський „Історія Туреччини“, 1924, ст. 168, 170.

²⁾ Ibid.

³⁾ Можливо, що невірницькі плачі мають за собою навіть якусь

На підкладі безнастанної шарпанини козаків із татарськими й турецькими ордами творилися певно вже в XVI в. думи про лицарську смерть поранених у бою козаків (II гр.). Очевидно — перша й друга група дум могла доповнюватися протягом XVII в., причім старі теми, завсіди ще актуальні й живі, являлися уже в новішій обстанові (порівн. дума „Сірчиха й Сірченки“, „Атаман Матіяш“).

Думи про щасливий вихід із небезпеки та поворот козаків із воєнної виправи (III гр.) змальовують уже дальші походи й великі успіхи козацьких дружин: їх можна зв'язувати з розцвітом козацтва у другій половині XVI і першій XVII в.

Думи про Хмельниччину (IV гр.) з усіх найдокладніше даються означити щодо часу повстання історичними подіями 1648—1657, які вони оспівують із становища сучасників.

В думі про Хвеська Андибера що своїм тоном близько підходить до дум про Хмельниччину, дуже сильно зазначається розлад серед козацтва після Хмельницького, а саме конфлікт межі козацькими та мужицькими масами і козацькою старшиною — дуками - срібляниками. Дума про козацьке життя з усіма реалістичними подробицями вказує зовсім виразно на занепад козацтва. Оце ж і є ця загальна хронологічна схема, на якій даються розмістити козацькі думи.

Деяке світло на наверстування дум кидає також їх порівняння щодо стилю й загального характеру; вистане поставити проти себе думи про турецьку неволю з одного і про Хмельниччину з другого боку, щоби переконатися, що маємо перед собою зразки двох окремих типів дум, двох формацій: старшої й пізнішої, що довгі часи проіснували й розвивалися паралельно побіч себе та збагачувалися пізнішими думами. Та приймаючи тезу про походження дум від голосінь, — за найстаршими думами мусимо шукати все ж таки в першій громаді (думи з елеґійним характером, групи I—III), супроти якої думи про Хмельниччину й споріднені з ними репрезентують уже пізнішу стадію розвитку.

Коли в думах давнішої формації про боротьбу з турками й татарами представником української сторони виступає виключно козацький стан, тереном подій являється степ, море, турецька

давнішу традицію, ще з княжих часів; ось що говорить про це акад. В. Перетц (Україна 1925, кн. 1—2, ст. 200).: „Говорючи про плачі невільників, не можна звичайно обмежитися, як ілюстрацією часу, коли вони виникли, посилянням на XVI ст. Уже київський літопис красномовно оповідає про невільників та їх плач, яких князі, здобувши місто „на щит“, гнали в полон і на продаж“.

галера, турецький город, темниця, а всі події освітлені із становища воєнної козацької дружини, то думи про Хмельниччину й споріднені (крім однієї „Герць козака з татариним“) переводять нас на заселену Україну, на волость, де побіч козаків знатних і простих виступають також мужики й міщани, а з противної сторони — польські магнати, шляхтичі й жида, пізніше й українські дуки-срібляники. Думи давнішого складу зображують такі події, постаті й явища, що на протязі цілих століть і в різних обставинах являлися постійно, так що стали типовими й характеристичними для бурхливої козацької доби, як нпр. різні форми турецької неволі (на галерах, у темницях, на службі панам), утеча, погоня, самотна смерть серед дикого поля, відважні ватажки, бідні невільники, жорстокі паші турецькі, потурчені українці. Ці думи тільки загально обрисовують історичну добу, але ні однієї з них не можна зв'язувати з якоюсь означеною історичною подією або особою; вони, як це найчастіше буває також в історичних народніх піснях, оспівують безіменних героїв, індивідуальні риси яких затерті загальною епічною закруткою: ці фігури неначе застигли у своїй епічній неподвижності. Історичні імена попадаються в думках давнішої верстви зовсім випадково: коли б імена Самійла Кішки, Скалозуба, Сірка, чи Зборовського заступлено іншими, або й пропущено, то історична вартість дотичних дум, як документів свого часу, нічого на тім не втратила б (Ф. Колесса: Про генезу укр. нар. дум. с.35-6). Зовсім інакше в думках про Хмельниччину: вони відносяться до знаних в історії подій, які ніколи вже не повторилися, до осіб, яких ніяк не можна б заступити іншими а всяка зміна або переплутання вражали б історичним фальшем.

Нові й оригінальні в цих думках і самі теми і їх освітлення; подекуди стрічаємо в них навіть спроби критичної оцінки подій¹⁾ і характеристики дієвих осіб: Богдана і Юрія Хмельницького, Виговського, Барабаша, Потоцького.

Думи про Хмельниччину, що зросли на підкладі великої соціальної революції²⁾ з примішкою релігійних і національних мотивів, освітлюють події з ширшого становища, вказуючи на різні причини й пружини великого зудару; ці думи мають взагалі реалістичну закрутку та лишують вражіння безпосередньої близькості до зображуваних подій і осіб. Деякі з цих дум обер-

¹⁾ Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами із мостивими у Білій Церкві замирив?

²⁾ Дуже характеристичні відзиви сучасних віршів:
Глянь, обернися, стань а задивися, которий маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого не маєш нічого.

Антонович-Драгоманів: Історич. песни, II, 139.

таються у сфері чисто козацьких інтересів, оцінюючи хід подій із становища провідних кругів (Думи про Хмельницького й Барабаша, Молдавський похід Хмельницького й його смерть), інші підкреслюють спільність інтересів козацтва й селян; одні й другі виявляють виразні політичні тенденції.

Старші думи обрисовують переважно сумні й страшні картини неволі, кривавої пімсти, утечі серед грізних небезпек, лицарської смерти, — вони овіяні смутком і грозою дикого поля та пронизані глибоким ліризмом; рідко стрічаються в них проблески радости, а й ясніші картини, як щасливий вихід із небезпеки та поворот із добичею, оспівуються завжди в поважному тоні, без найменшої примішки гумору.

Навпаки ж, у думах про Хмельниччину проглядає скрізь самопевність та бадьорий настрій побідника, і це виявляється гумором та злобною насмішкою над ворогом, що виключає або бодай значно обмежує лірично-елегійний елемент (Ф. Колесса: Про генезу у. н. дум 36).

У зв'язку з цим думи про Хмельниччину і споріднені не виявляють уже такого багатства та викінчення поетичних образів, як думи давнішого складу. Ці останні стоять ближче до народніх пісень, з якими в'яжуться ліричним характером, поетичним висловом, ба навіть спільними темами й мотивами (Ф. Колесса, *op. cit.* 18—35). Такого тісного зв'язку не помічається вже між думами про Хмельниччину й народніми піснями та голосіннями. Своєю історичною основою, реалістичним характером зображення, насмішливим тоном, навіть темами й мотивами ці думи справді підходять подекуди до пам'ятників української літератури другої половини XVII і початку XVIII в., віршів і пісень, драм і літописів, як це показано в нашій праці „Про генезу укр. нар. дум“ 64—80. К. Грушевська зауважує, між іншим, що й рими в думах про Хмельниччину різноманітніші, не самі дієслівні. В думах, що зображують масові рухи, фабула буває взагалі мало розвинена, отже й не дивниця, що довша цілість, зложена з образів слабо пов'язаних із собою, легко підлягає попсованню і переплутанню; це була одна із причин меншої популярності цих дум. Безсюжетність деяких дум про Хмельниччину вказує безперечно, що в другій половині XVII в. думова поезія починає виявляти вже початки занепаду. Стилістичними признаками, особливо ж насмішливим тоном дуже близьке споріднення із думами про Хмельниччину виявляють ще три думи: „Герць козака з татариним“, здається, прототип насмішливих дум, „Козацьке

життя“ і „Хвесько Андибер“¹⁾). Щодо останньої, то давнина мотиву переодягання, на яку вказує К. Грушевська, не може ще бути доказом давнини цієї думи; давній мотив увиходить нераз у твори зовсім свіжі, як показують різні мандрівні мотиви в новіших народніх піснях та анекдотах.

Не будемо перечити, що думи, держані в насмішливому тоні (як нпр. „Герць козака з татариним“), могли являтися й перед Хмельниччиною, яка може нам послужити тільки певною орієнтаційною датою, щоб означити час повного розквіту цих дум і початок їх розкладу. Бо що гумористичні нумери творили дуже важну частину кобзарського репертуару за часів козаччини — це потверджують гумористичні рецитації, знайдені М. Возняком разом із думою про козака Голоту у збірнику Кондрацького (з 1684 р.) та їх споріднення із козацькими думами (Ф. Колесса: Речитативні форми в укр. нар. поезії, „Перв. Гром.“ 1927 кн. 1-3, 106-107).

Ця щаслива знахідка дозволяє ствердити, що речитативна форма думи була вже в XVII в. готова, вироблена й витончена, зовсім таксамо, як у записах XIX в. — отже не змінилася від часів розквіту козацького епосу.

По всякій правдоподібності й у XVII в. насмішливі думи не відрізнялися віршовою формою від елегійних, та одні й другі співалися під однакові мелодії, як це стверджено й у записах XIX в. Хоча „тяжко було б встановити хронологічну межу між цими двома категоріями дум і її не слід дуже підчеркувати“, як справедливо замічає К. Грушевська (У. н. думи, т. II, ст. XVII; т. I, ст. СХСІV—СХСVІІ), все ж таки з уваги на історичний підклад, на якому зростає лицарська дума, її голосільний характер, та аналогії з лицарським епосом у інших народів мусимо встоювати на цьому, що гумористичний елемент є на цьому ґрунті пізнішою появою.

Пізнішими треба признати також думи з родинного життя, коли приймаємо тезу, що думи вийшли з козацького середовища, та що найстарші є такі козацькі думи, втворені на підкладі воєнного життя.

Тісний зв'язок більшої частини козацьких дум із народніми піснями й голосіннями, чого недостає меншій частині, особливо ж думам про Хмельниччину, і наслідком того без порівняння більша популярність перших — дає також деякі вказівки на хронологізацію дум.

Одначе поділяючи думи на групи з признаками більшої й меншої старинности, мусимо завсіди мати на увазі те, що як

¹⁾ Замітна деяка схожість цих дум із монологом вертепного запорожця.

у XIX так і в XVII в. різні групи дум жили й розвивалися побіч себе, впливали одна на одну, обмінювалися мотивами, так що докладніше розмежування груп за якиминебудь критеріями стрічатиметься й далі з великими труднощами. Може бути, що монографічні досліді над думовими темами й поетичним стилем дум, а може й нові нахідки давніх записів кинуть більше світла на їх наверстування.

1108

20000 -

411820/695

11 33

